

Илија Кајтез^{*}

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет „Унион Никола Тесла”, Београд*

Срђан Старчевић^{**}

Војна академија, Универзитет одбране, Београд

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ И ДОПРИНОС СРПСКОГ НАРОДА ПОБЕДИ НАД НАЦИЗМОМ^{***}

Сажетак

Рад представља спој филозофских и социолошких разматрања проблема рата уопште и Другог светског рата посебно, као и доприноса српског народа победи над нацизмом и фашизмом у овом рату који се сагледава из историјског и политиколошко-социолошког угла. Аутори прво дају кратак преглед различитих погледа на рат и доминантних проблема са којима се суочава свако ко покуша да дефинише појам рата, с намером да истакну специфичност Другог светског рата као највеће арене тоталног друштвеног оружаног сукоба и до сада најочигледнијег приближавања апсолутном рату. Посебан акценат аутори стављају на спој онога што се може одредити као заоставштина ратова Француске револуције и Наполеонових ратова са техничким напретком и политичким злом оличеним у идеологији фашизма и нацизма. Потом се аутори окрећу начину на који се српски народ супротставио злу нацизма и фашизма, показујући да су на простору некадашње Краљевине Југославије постојала два антифашистичка покрета отпора и да су у оба доминирали припадници српског народа.

Кључне речи: Други светски рат, тотални рат, антифашизам, покрет отпора, Срби, Југославија.

^{*} И-мејл адреса аутора: ilijasbm@ptt.rs

^{**} srdjan.starcevic@vs.rs

^{***} Рад је настао као део истраживања на научном пројекту Војне академије Универзитета одбране „Војска у политичком систему Србије” који финансира Министарство одбране Републике Србије (број пројекта ВА-ДХ/1/19-21).

УВОД – НЕКОЛИКО РЕЧИ О РАТУ

„Нико, наиме, није толико луд да пре изабере рат него мир, јер у мирудеца сахрањују своје очеве, у рату очеви децу.“ (Херодот)

„Рат је отац свих и краљ свих, и он једне избаци на видело као богове, адруге као људе, једне учини робовима, друге слободнима.“ (Хералкит)

„Треба упамтити да будућност није сасвим у нашој власти ни сасвим изван наше власти...“ (Епикур)

„Озбиљно схватити... рат значи... читати скривене мисли друштва, цивилизације и историје.“ (Андре Гликсман)

Рат је један од најсложенијих феномена у историји људског духа. Рат је пресудно важан и свеприсутан у људском роду. „Готово да нема... филозофа, научника, уметника, духовног вође, мудраца, државника и војсковође да се... нису бавили питањима рата и мира“ (Кајтез 2012, 713). Мало је феномена у људском роду који могу по важности и значају стати уз раме појму рата.¹ Рат и мир су сувише сложене и противречне појаве, да би могли без остатка да припадају само једној сфери људске стварности: друштву, човеку, економији, техници, историји, религији, политици, полемологији, иринологији или геополитици. „Рат не престаје да покреће духове света до данас. И тако ће и даље бити“ (Кајтез 2018, 200). Сложеност рата произилази из чињенице да га води Човек као противречно и несавршено биће. Ипак, треба имати на уму: „Рат не воде појединци (сукоб двојице је двобој), већ родови, племена, народи, савези народа, нације и државе... Рат није појава од данас него прати човека од почетка историје. Ратови не трају један или два дана, него су трајали и до сто година. У њима се користе сва расположива средства државе (дозвољена и недозвољена), све људске снаге, материјална, природна, техничка и економска добра заједнице. У најискључивији друштвени сукоб у оружаном облику су без остатка и ограде укључене све димензије човека, државе и друштва. Рат у себи обухвата: мит, веру, историју, наслеђе, психологију масе... превару... лукавства и лажи, различите интересе, људски хероизам,

¹ То су још и онтолошки појмови: мир, живот и смрт, вера, љубав и нада, Бог и смисао. Добро и зло. Простор и време.

изневеравања и срамне издаје. Све је то друго име рата, и више од тога. Нема људске маште и способног ума која би могао спознати све тајне феномена рата. Рат није само збир крвавих битака или великих ратних кампања. Он је стање целог друштва у условима оштрог конфликта” (Кајтез 2019, 722). Уколико тежиште у одређењу рата ставимо на његову друштвеност, рат се „може одредити као најжешћи облик сукоба међу политичким заједницама (од племена до модерних држава) са циљем или да се уништи непријатељска страна или да се присили да прихвати диктиране услове мира. Рат је стални пратилац и... најизразитије обележје антагонистичког друштва у којем свет живи од памтивека. У њему долази до изражаја *агресивна* страна људске природе” (Tadić 1996, 165). Рат, као целовита појава, „увезује ‘изненађујуће тројство’ насиља, разума и политичке воље, он постаје истински каменолом који унеколико мења своју природу у сваком конкретном случају” (Gliksman 1991, 94). Ипак, рат² је много сложенији појам.³ Нерешив.

Рат је изузетно важна и антрополошка и социјална појава која прати човека кроз историју, без обзира на све промене и напредак које је доживело друштво.⁴ Историја човека је арена ратовања, и како је рекао Хегел, „срећне стране у историји су празни листови” (Hegel 1966, 26). Ратови међу заједницама стари су колико и оне. Вођени су и у време када се ратовало копљима, али и данас када су у оружану борбу укључена најсавременија разорна средства.

Циљеви рата су еволуирали од првобитних, попут освете, отмице жена, отимања ловишта и пашњака; преко традиционалних, попут пљачке, прибављања робовске радне снаге, остваривања политичке доминације, и модерних, попут контроле трговачких

2 Много је људи желело да реши загонетку рата. Неки научници тврде да је рат највећа нерешива загонетка у политици. Понеки аутори узроке рата траже у човеку, његовој биолошкој, психолошкој или инстинктивној природи. Други тврде да су извори рата у социјалним, верским, економским, културним, цивилизацијским и политичким одликама друштва. Има и оних који сматрају да је људска природа (*human nature*) непромењива и да је она зла, егоистична, сујетна и жељна моћи. Рат је дубоко повезан са судбином човека као онтолошког бића.

3 Што се човек више удаљава од своје биолошке предисторије рат постаје деструктивнији, свеобухватнији и тоталнији, долази до све већег усавршавања оружја масовног уништавања, масовног учешћа становништва, све веће ангажовања државних финансија за рат, рат постаје скупљи и за рат се издвајају енормна богатства, проширују се подручја ратних дејстава, свака тачка на свету је мета. Повећава се агресивност, масовна деструкција и уживање у спектаклима насиља.

4 Рат је најоштрији облик друштвеног сукоба. Карл фон Клаузевиц (Karl von Clausewitz) тврди да су ратови сукоби великих интереса који се решавају крвљу и у којима се употребом оружане силе међу државама остварују одређени политички циљеви и наметање воље противничкој страни.

путева, стратешких ресурса и стварања зона утицаја; све до постмодерних, попут овладавања потрошачким навикама становништва и колонизације времена. Мењали су се учесталост и жестина сукоба, употребљена средства, оруђа и оружја, војна тактика и стратегија. Без обзира на све веће жртве, разарања материјалних и духовних тековина, политичке промене у свету, појаве атомског оружја, позивања на човечност, рат је остао средство за решавање спорова међу државама и народима. Рат је друштвено-историјска појава која из корена мења и угрожава животе и имовину многих људи, доводи у питање постојеће друштвене односе и изазива директну опасност за сам опстанак како појединца, тако и друштвених група и заједница. Појавом атомског и другог оружја за масовно уништавање, рат постаје апсолутан, јер у њему се дубоко скрива судбинско питање самог живота, опстанка и смрти човечанства. Рат није само геноцидан него постаје и омницидан. Он је неизбежан и вечан.⁵ Вечна борба за моћ и надмоћ.

Већ наполеоновски начин ратовања, а о светским ратовима и могућим нуклеарним ратовима да и не говоримо, промовише тотални рат, рат који продире, заузима и окупира све људске сфере, подручја природе и скривене оазе друштва. Човек бива потпуно захваћен борбом и надметањем као и све његове животне сфере на које су указали још старокинески филозофи: „невину, утилитарну, моралну и трансценденталну” (Fung 1992, 373–374). Када постављамо бројна етичка питања о рату треба се подсетити на мудре речи Лава Толстоја (Лев Николаевич Толстой)⁶ који, говорећи о јунацима свог ремек-дела „Рат и мир”, каже: „Рат је за њих, као и за оне који физички стоје иза њега, својеврсни испит који им даје могућност да испоље у пуној мери своје друштвене квалитете, позитивне или негативне. За позитивне личности он је велико искушење које их подиже на нову висину... за негативне он је најпогоднија прилика да у потпуности могу испољити своје морално ништавило” (Толстој 1974а, 14). Од памтивека човек је, дакле, упућен на рат, борбу и страдање.

5 Намера да се рат води је двострана али је довољна и намера једне стране уз практично деловање да би се отпочео ратни сукоб. Томас Хобс (*Thomas Hobbes*) је чак и сам појам рата проширио тако да рат не обухвата само „стварну борбу” него и „читаво раздобље у коме је видљива спремност на рат”.

6 О етици рата и мира код Лава Николајевича Толстоја видети шире у: Ilija Kajtez. 2018. *Wisdom and Sword, Volume III, Modern Philosophers and Russian Philosophers and Sages on the Mysteries of War and Peace*. Beau Bassin (Mauritius): LAP-Lambert Academic Publishing, pp. 48–109.

ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ КАО ВОЈНА АРЕНА ТОТАЛНОГ СУКОБА

Данас, када је прошло више од 75 година од победе над нацизмом поставља се питање зашто је нама и другима важна истина о Другом светском рату? Зашто се враћамо у историју и поново пропитујемо оно што је било у блиској или далекој прошлости? „Данашњи човек, када помисли на... рат, нужно мисли на сва она најсавременија разорна оружја... када човек поседује тако разорна и опасна ратна средства за уништавање и на путу је да произведе још деструктивнија и ‘паметнија оружја’ (smart weapons) није, у најмању руку неозбиљно говорити о прошлим ратним временима...” (Кајтез 2012, 8). Ипак, треба слушати мудраце. Када разматра човекову потребу да се што дубље укорени у прошлост, Ђуро Шушњић каже да је та потреба „тражење чврсте тачке ослонца у прошлом искуству за своју несигурност у садашњем животу.” Бертранд Расел (Bertrand Russell), спознајући тајну створене природе закључује „да ниједан човек вероватно никада неће доћи до потпуне и коначне истине о било којој ствари” (Расел 1998, 57). Према нашем мишљењу историја је истовремено и наша садашњост и наша будућност, јер није могуће живети у данашњем сложенем свету без разумевања прошлости и називања правим именом онога што се историјски збило. Ако је историја као извор сазнања намерно замућена, сваки будући ток реке живота људи и народа ће бити још мутнији, прљавији и отровнији. Једног тренутка вода живота неће више бити за пиће, а Истина ће бити заувек ућуткана. У име будућих генерација ми се морамо борити да извор реке историје буде што чистији. То није могуће ако је историја затрована лажима, подвалама и релативизацијом истине⁷ које је омиљена дисциплина постмодерниста и неолиберала.⁸ Изједначавање историјских истина

7 Изједначавање историјских истина и лажи, злочинаца и жртава, замена добра и зла је још један нови и опаснији злочин од онога који се десио, јер се он више не може осим у метафизичком смислу повратити. Зато се ми не бавимо историјом ради историје саме него ради нас и наших потомака да би се борећи за истину не ради истине саме него сваког будућег човека, правде и наше заједнице и народа и да би се борили за праведнији свет јер само праведан свет може у будућности уопште и да о(п)стане. Историја није сама себи сврха. Човек је улог историје.

8 „Пре више месеци најављени текст о узроцима Другог светског рата председник Русије Владимир Путин објавио је у најновијем броју америчког конзервативног часописа “Нешенел интерес”... Путина и руско друштво озлоједили су покушаји ревизије историје и то што део западних политичара изједначава одговорност нацистичке Немачке и СССР за избијање Другог светског рата.” Многи европски политичари сада покушавају да прикрију минхенски тајни договор и да ревидирају улогу СССР у слому нациста... Све европске земље су правиле кобне грешке. Сматрале су да могу да буду лукавије од

и лажи, злочинаца и жртава, замена добра и зла је још један нови и опаснији злочин од онога који се десио, јер се он више не може осим у метафизичком смислу исправити. Зато се ми не бавимо историјом ради историје саме него ради нас и наших потомака, ради сваког будућег човека, правде и наше заједнице и народа. То је борба за праведнији свет, јер само праведан свет може у будућности уопште и да опстане. Историја није сама себи сврха. Човек је улог историје. „Овом времену духовног нереда, када човек губи свест о значају и значењу целине... потребна је једна целовита слика света...” (Šušnjić 1982, 28).

Рат је до сада био најчешћи начин да се друштвено-историјске противречности и непријатељства решавају на радикалан и искључив начин. Човек је у историји био способнији да своје спорове, несугласја и непријатељства решава оружаним сукобом него мирним путем, преговорима и договорима. Рат се често вођама народа и држава чинио као лакши начин и сигурнији пут за наметање својих уверења, интереса и вредности оним народима и државама који су биле слабије по снази оружја и бројности. Међутим, ратови, као и ужасне последице оружаних сукоба међу народима и државама, врло често су показивале да олако донета одлука о отпочињању рата није била мудра. Као законитост рата важи да се он током историје проширивао и просторно (копно, површина воде, морске дубине, ваздух, електромагнетни спектар, сајбер простор, космос, људска душа...) и према броју ангажованих људских снага, да бу на крају постао свеобухватан и тоталан.

Корен новог начина вођења ратова чији досадашњи врхунац јесу светски ратови, крије се у Француским револуционарним и Наполеоновим ратовима. Француска буржоаска револуција донела је радикалне промене на свим пољима живота, па и на пољу ратне вештине и организације војске. Тада је створена и прва масовна војска заснована на општој војној и радној обавези (Старчевић и Кајтез 2018, 780–781). Уз развој војне технологије и успон националне свести у 19. веку, то је био главни узрок променама у војној стратегији и у унутрашњем устројству оружаних снага (Ерл 1952, 13-14, 89). „Првих петнаест година XIX века у Европи представљају необично кретање милиона људи. Људи остављају своје... послове, наваљују са једне стране Европе на другу, пљачкају, убијају се међусобно, ликују... и сав ток живота мења се за неколико

других и да остану по страни не учествујући у рату против Немачке. Та кратковидост и одбацивање предлога да се створи колективна безбедност коштали су милионе људских живота...” (Vlahović 2020).

година. Какав је узрок томе кретању... пита се људски ум” (Толстој 1974б, 287). Велико, онтолошко питање. Мудри Достојевски (Фёдор Михайлович Достоевский) нас упозорава: „Ко је само једном осетио ту моћ, ту неограничену власт над телом, крвљу и духом човека... ко је осетио власт и апсолутну могућност да друго биће... понизи најдубљим понижењем, тај... постаје немоћан да влада својим осећањима. Тиранија је навика, она има способност да се развија и, најзад, постаје болест... Крв и власт опијају” (Dostojevski 1975, 208).

Двадесети век је најкрвавији век у историји људског рода. Неки су прошло столеће назвали и „век зла”.⁹ Овај век обележили су (светски) ратови који су проширили појам рата и указивали на потребу за превазилажењем рата као средства за решавање спорова. У њима су ангажовани сви људски, технички, природни и економски потенцијали зараћених страна. „У Другом светском рату учествовала је 61 држава у којим је живело 96 % светског становништва, а борбена дејства извођена су на територији 40 држава. У оружане снаге у току рата било је мобилисано 110 милиона људи” (Lukić i Rešujlić 1982, 684). Број смртних случајева који су последица ових ратова процењује се на 187 милиона, што представља 10% светске популације 1913. године (Brzezinski 1993; Maddison 2001, 241).

Светски ратови су проширили појам рата и указали на потребу за његовим превазилажењем, али и на опасности успона и толеранције зла у политици или покушаја калкулација са злом.¹⁰ Они

9 У оквиру прославе 75. годишњице Победи у Другом светском рату, Руски јеврејски конгрес, заједно са међународним дебатним клубом „Валдај“, одржао је дебату на тему „Како и зашто говорити о рату на језику културе?”. Своје мишљење ...изнео је и режисер Андреј Кончаловски: „...у својој идеологији Други светски рат је надмашио све претходне ратове због чињенице да је један народ имао прилику да покуша да уништи друге нације и неке од њих да претвори у робове ...Јединственост Другог светског рата лежи у апсолутности зла, које је постало државна политика Немачке... Искушење зла је вечна тема...Видимо да се човек за кратко време...може претворити у животињу. Како жртва, тако и целат...А оно што се сматра апсолутним антихуманизмом, садизмом, одједном постаје убичајено за овог човека...Све постаје релативно... зло опет носи белу одећу. Сетите се, деведесетих година је постојала ‘дивна’ фраза ‘хуманитарно бомбардовање Југославије’. Ове бомбашке нападе је извршио НАТО под знаком утврђивања демократије и других великих идеја европске цивилизације. Дакле, ‘рат је бескрајни процес’ који се креће заједно са похлепом и жељом за моћи. А пошто су похлепа, жеља за моћи и страх неодвојиви део човека, можемо постати сведоци ништа мањих катастрофа него што је то био Други светски рат...Цивилизација постаје мање хумана...”

10 „Хтео бих да подсетим на историјску чињеницу да је корен узрока Другог светског рата у основи везан за одлуке донете по завршетку Првог светског рата. Версајски договор је постао симбол озбиљне неправде у односу на Немачку... Нацисти су спретно искористили емоције људи који су хтели да се ослободе версајског наслеђа – нагласио је Путин, истакавши ‘да је француски маршал Фош као пророк казао да договор у Версају није трајан мир, већ примирје на двадесет година... главни и одлучујући допринос победи над фашизмом дао је СССР и Црвена армија’ нагласио је Путин. Црвена армија је током

су показали мрачно лице човечанства. Поготово је Други светски рат показао моћ ужасне деструкције, страшни злочин холокауста са пратећим концентрационим логорима и фабрикама смрти. Смрт организована и изведена на индустријски начин. Искуства Аушвица, Дахауа, Бухенвалда и Јасеновца појављују се као зид о који се разбија свака нада о ограничењу моћи зла. Изазива многа додатна питања то што је „Систем концентрационих логора пружио... дубоко корење у старим земљама у којима је Христ столећима био вољен, поштован и служен” (Моријак 2001, 2). Неки аутори због масовних злодела гледају на човека песимистички: „човек је пљачкаш чији је природни инстинкт да убија” (Ardrey 1966, 353). Рат је постао исувише суров и све више је било необузданог зла и зазирања цивилног становништва које није било поштовано ни као најодвратније биће, јер је завладала потпуна аморалност и одсуство било каквих људских осећања са циљем уништити потпуно свога противника.¹¹ Додуше, треба знати и то да је сила деструкције појавом атомског оружја постала врло опасна и да се над судбином света надвио Дамоклов мач опстанка. Ипак, политички ефекат нуклеарног оружја је наметање опрезности противницима и замрзавање постојећих државних граница (Kreveld 1993, 14).

Над планетарном несрећом и суновратом света поводом светских ратова људи су подизали свој глас. Алберт Ајнштајн (Albert Einstein) пише: „Никада један рат... није... потпуно прекинуо културну сарадњу. То се догодило... када је напредак технологије и комуникација јасно указивао на то да ми признајемо неопходност међународних односа, који ће се... кретати у правцу универзалне, светске цивилизације... Технологија је смањила свет... да је Европа – човек би готово могао да каже читав свет – сада скоро једна целина... Борбе које данас бесне тешко да ће имати ‘победника’. Сви народи који учествују у тим борбама... платиће за њих огромну цену. Зато се чини не само мудрим већ и неопходним да сви образовани људи, у свим земљама, покажу свој утицај и захтевају склапање... мировног уговора који неће садржавати семе будућих ратова...” (Nathan and Norden 1960, 4). Ипак свет готово да није

рата уништила 626 дивизија фашистичке осовине...” (Vlahović 2020).

11 „Никада, у целој својој историји, руски народ није био приморан да се у толикој мери брани од тако моћног нападача какав је био Наполеон.... али не може бити речи о... поређењу између понашања Наполеонових армија у руској земљи и безбројних злочина које су извршиле подле хитлеровске хорде... Наполеон никада није себи поставио тако безмерно свирепи задатак као што је физичко истребљење руског народа... У Великом отаџбинском рату најгнусније и у истину најзверскија злочинства над мирним становништвом вршле су баш “елитне” немачке дивизије...” (Тарле 1945, 7–9).

извукао никакве поуке из тих светских сукоба. Рат је и даље био чињеница првога реда у подељеном свету. У периоду од 1945. до 1982. године вођено је 148 ратова у којима је погинуло између 25 и 30 милиона људи, док је у истом периоду у свету било свега 26 дана без рата (Svetska enciklopedija mira 1999а, 334). Према Сорокиновим (Питирим Александрович Сорокин) истраживањима, људски губици у ратовима током прве четвртине 20. века бројно су премашили укупне губитке у ратовима свих претходних векова. Ова тенденција је потом настављена у више од двеста ратова у којима је изгубљено 78 милиона људских живота током првих 85 година 20. века. Према неким проценама чак четири пута више жртава рата донели су ратови после Другог светског рата, у односу на оне који су се одиграли пре њега (Svetska enciklopedija mira 1999б, 175). Нажалост, у историји је било мало предаха између ратовања, страдања и борби, а речи и књиге о победи и поразу, слави и ропству су биле апсолутно доминирајуће у речнику човечанства.

И поред толико ратова и жртава, данас, као и током читавог 20. века, не постоји ефикасан глобални ауторитет да контролише и уреди оружане спорове. Велике силе преузимају на себе улогу пристрасног судије, злоупотребљавајући своју укупну, а пре свега војну моћ, ради сопствене користи. Почетна слика о глобализацији, после рушења Источног блока, као извору трајног светског мира губи се, уступајући место ликовима сивих и црних утопија који превазилазе чак и Орвелова (George Orwell) мрачна очекивања. Будућност света сада уопште не изгледа превише светла, а неки тврде да свет у 21. веку, упркос глобализацији, постаје опасно место за живот, са многим изазовима и претњама, као што су глобалне терористичке мреже, етнички ратови, пропадања држава, регионално насиље, ширење оружја за масовно уништење и геополитички ривалитет. О 21. веку се говори као о новом стогодишњем рату – ружном времену хаоса, немира и насиља. Надамо се да ће превладати разум лидера света.

СРПСКИ ДОПРИНОС БОРБИ ПРОТИВ ФАШИЗМА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ: ЈЕДАН НАРОД, ДВА АНТИФАШИСТИЧКА ПОКРЕТА

Као један од резултата Првог светског рата, крајем 1918. године створена је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која је у својим темељима имала идеју заједништва јужнословенских народа. Крајем 1929. године то је озваничено и у њеном имену: Краљевина Југославија. Испоставиће се да ова идеја није успела да надјача ускогруде национализме, чија је жртва био и сам краљ Александар Карађорђевић, убијен у атентату у Марсељу, 1934. године. Национализми, снажно промовисани у Европи између два светска рата – не треба заборавити да је Југославија била окружена државама у којима је фашизам наишао на плодно тло, уз частан изузетак Грчке – били су кобни за Југославију, државу од 12 милиона становника, али са три конститутивна народа, два милиона мањинског становништва и три велике религије (Petranović 1992, 23).

Опасност која је претила од нацистичке Немачке и фашистичке Италије утицала је на политику намесништва кнеза Павла и резултовала је потписивањем Протокола о приступу Краљевине Југославије Тројном пакту, 25. марта 1941. године. То је било неприхватљиво пре свега за српски народ поносан на своју слободу и победе у Првом светском рату, па је моментално дошло до велике политичке промене. Вече пред потписивање овог документа избиле су народне демонстрације, а 27. марта власт је војним пучем прешла у руке осведоченог антифашисте, генерала Душана Симовића (Milovanović, 1981). У својим говорима, Хитлер (Adolf Hitler) је Симовићеву југословенску владу доследно називао *српском владом*, а у записнику са конференције од 27. марта 1941, на којој је донео одлуку о уништењу Југославије, забележено је „да треба рачунати да ће Хрвати приликом напада бити на немачкој страни” (Petranović 1992, 98–99). Према томе, рат којим је Хитлер желео да уништи Југославију био је пре свега рат против Срба. Тако ће се Србија, заједно са СССР-ом и Пољском, наћи на најжешћем удару нацистичке Немачке.

Априлски рат 1941. завршен је брзим сломом југословенске војске. Територију Југославије поделиле су Немачка, Италија, Мађарска¹² и Бугарска, а формиране су и марионетске формације

12 Председник владе Мађарске Пал Телеки (*Pál Teleki*) извршио је самоубиство због акције своје земље, која је у децембру 1940. године потписала Уговор о вечном пријатељству

Велика Албанија (италијански протекторат) и тзв. Независна Држава Хрватска (НДХ) која је делом била у италијанској, а делом у немачкој окупацијској зони. Србија је сведена на границе мање од оних које је имала после Берлинског конгреса, а њоме су управљале квислиншке владе, прво краткотрајни Савет комесара, а потом влада генерала Милана Недића. Уз многе мане такве управе, она је организовала око 400 хиљада српских и словеначких избеглица из окупираних делова Југославије, а нарочито из тзв. НДХ огрезле у локални тип фашизма под усташким именом (Кајтез 2007, 207–286; Зорић 2016, 42).

У Берлину се чинило да је посао у Србији завршен, па су четири оперативне дивизије из Србије пребачене на совјетску границу ради предстојећег напада на СССР. Међутим, одмах се јавио отпор окупатору. Потенцијал за отпор постојао је на два места. Прво, међу српским официрима који су добро познавали дугу традицију и начела герилског (четничког) ратовања и желели да се искупе за пораз мултинационалне и подривене југословенске војске настављањем отпора. Ови српски родољуби углавном су се приклонили једном од двојице вођа српских четника. Први је био Коста Миловановић Пећанац, који је током Првог светског рата био један од вођа Топличког устанка, 1916. године (Митровић 1987, 172). Он је опет у Топлици окупио четнике, њих око три хиљаде (Зорић 2016, 20–22). Међутим, његов покрет је био усмерен само на заштиту Срба од Бугара и Албанаца и није био самоодржив. Пошто је у августу 1941. Пећанац отворено пришао Немцима, његов је покрет маргинализован, а упражњени простор национално обојеног отпора попуниће пуковник Драгољуб Михаиловић, који је на Равној Гори у лето 1941. организовао четнички покрет под називом Југословенска војска у отаџбини.

Други извор отпора била је Комунистичка партија Југославије (КПЈ), организација која је у Краљевини Југославији била потиснута у илегалу, али која је располагала како конспиративним тако и борбеним искуствима преко својих чланова који су учествовали у грађанском рату у Шпанији. И КПЈ је свој отпор окупатору пројектовала прво на простор насељен Србима. Због прогона комуниста под хрватским усташким режимом, већ у мају 1941. године Јосип Броз Тито (1892–1980) је пребацио Политбиро Централног комитета КПЈ из Загреба у Београд, да би у мартовским

са Југославијом. У опроштајном писму Телеки је навео да је Мађарска стала на „страну ниткова” и да ће Мађари постати „лешинари” и „најпрљавија нација” (Агнећ и Милетић 1986, 22)

демонстрацијама показао антифашистичко и антигерманско расположење. Немачки напад на СССР, 22. јуна 1941. био је сигнал за укључивање КПЈ у герилско ратовање и уједно почетак револуционарне борбе против „старог режима” краљевине. У идеолошкој делатности, комунисти су се позивали на приврженост Срба руском народу као „великом словенском брату” и позивали их да у борбеном савезу радника и сељака остваре праведније друштво, а да се у партизанским одредима боре за слободу. И комунистичком и четничком покрету отпора масовност су обезбедили српски сељаци: у периоду Ужичке републике, чак 85% бораца у партизанским јединицама били су сељаци (Зорић 2016, 76, 119–120). Занимљиво је да је чак и Коминтерна током рата захтевала да КПЈ не скреће исувише у лево (Petranović 1992, 306–307).

Укључивање српског народа (у оба покрета отпора) у борбу било је жестоко. Само у јулу 1941. Министарство унутрашњих послова регистровало је 220 аката саботаже, укључујући и напад на једног немачког генерала (Зорић 2016, 72–75). Први устанак на југословенском простору је био Ђурђевдански устанак српских села код Санског Моста (мај 1941), следио је јунски устанак херцеговачких Срба око Невесиња и Билеће, а у јулу букнуо је масовни устанак у Србији и Црној Гори (Petranović 1992, 178–186). Први велики успех у отпору Немцима остварио је независни Јадарски четнички одред потпуковника Веселина Мисите, који је ослободио Лозницу, 31. августа 1941. године. Био је то први ослобођени град у окупираној Европи (Зорић 2016, 84). Уследила је заједничка акција Титових партизана и Михаиловићевих четника у западној Србији, а до октобра 1941. формирана је пространа слободна територија позната под називом Ужичка република.

Да би угушила отпор, Немачка је повукла 342. пешадијску дивизију из Француске и мало касније 113. пешадијску дивизију са Источног фронта. Од тада па до средине 1944. антифашисти у Југославији везаће за себе између 70 и 270 хиљада немачких војника, без њихових савезника и сарадника (Зорић 2016, 143, 420–421). Немци су све чешће посезали и за одмаздом над српским цивилима (већ 19. маја 1941. широм Србије постављени су плакати да ће за једног убијеног Немца бити стрељано-обешено 100 Срба). Одмазде су пасивизирале четнички покрет. Михаиловић, чији је покрет уз подршку југословенске владе у Лондону стекао статус легитимне војске, а он лично генералски чин, одабрао је да чека повољнији тренутак за устанак. Проценио је да су савезнички фронтови далеко, да помоћ од савезника не може да стигне и да он сам нема довољну

силу да заштити српске цивиле (са којима се дубоко поистовећивао) од нацистичке одмазде. Међутим, пасивна стратегија чекања унела је проблеме одрживости, поверења народа у четнички покрет и дисциплине локалних четничких старешина (Petranović 1992, 201). С друге стране, Тито је инсистирао на офанзивном оружаном отпору. Српски и југословенски комунисти били су загрижени револуционари, свесни да револуција тражи жртве и они су били спремни да победу револуције плате високом ценом личних и народних жртава (Старчевић 2018, 48–10). Офанзивност је водила партизански покрет ка усавршавању борбених способности и статусу савезника.

Разлика између ова два покрета, дакле, није била само идеолошка – њихове су стратегије отпора биле супротне, што је у пракси морало да још више истакне њихове разлике. Мобилизација у ослобођеним крајевима Србије сликовит је пример: у сваком насељеном месту постављана су два мобилизацијска стола, а људима је дозвољено да бирају да ли ће се пријавити у четнике или партизане. Четници су уписане младиће обично слали кућама да чекају позив, док су новопримљени партизани одмах одлазили у борбу. Због тога се више људи уписивало у четничке спискове (Зорић 2016, 120–121). Али може се претпоставити да су одлучнији и храбрији радије бирали да оду у борбу и да су зато постајали партизани. Већ од новембра 1941. године, ови покрети су међусобно заратили.

У даљем току рата, партизански покрет, привремено десеткован и прогнан из Србије у Босну, на простору тзв. НДХ доживео је омасовљење. КПЈ је окупила српски народ из Босанске крајине, Далмације, Лике, Баније, Кордуна, Славоније и Срема, подвргнут усташким злочинима, а пришли су им и антифашистички настројени Словенци, Хрвати, Муслимани и Јевреји. После капитулације Италије НОВЈ је разоружала италијанске дивизије и стекла велики број нових бораца; крајем 1943. било их је око 320 хиљада. Истовремено, четници који су сарађивали са Италијанима у јадранском залеђу с намером да спасу локалне Србе од усташких злочина, нашли су се између Немачке као традиционалног непријатеља и комуниста као идеолошког противника (Зорић 2013, 247). У трагичном расплету, окренули су се Немцима и Недићу и дошли у апсурдну ситуацију да изгубе подршку и свог народа и Велике Британије а на крају и свог краља. Још једном се показало да се калкулисање са злом не исплати. Ипак, Михаиловићеви четници спасили су више стотина америчких пилота и другог ваздухопловног

особља током 1944. године, због чега је Михаиловић постхумно одликовам америчком Легијом за заслуге са степеном који одговара чину Главног команданта (Petranović 1992, 613).

У завршници рата на Балкану, за Вермахт (Wehrmacht) је било веома значајно да сачува контролу над вардарско-моравским стратегијски важним правцем, којим је требало да се из Грчке према Београду извуче немачка армијска група „Е” и потом потом оде даље на север. У октобру 1944. године, јединице НОВЈ које су ослободиле јужну и западну Србију спојиле су се са Црвеном армијом (3. украјинским фронтом) која је ослободила источну Србију. Београдском операцијом Црвене армије и НОВЈ завршио се период герилског ратовања у Србији. Формиран је фронт на коме су Немци имали око 450 хиљада сопствених и још око 230 хиљада квислиншких војника, а Југословенска армија настала реорганизацијом НОВЈ око 800 хиљада војника (Vujošević 1970, 259). Од тог броја српски народ дао је око 400 хиљада нових бораца 1944–1945. године, мимо прекаљених бораца који су се раније прикључили борби (Petranović 1992, 755).

У којој мери су Срби поднели терет рата на простору Југославије довољно говоре следећи подаци: процењује се да је између 53 и 58% свих жртава (тачан број жртава није утврђен, а подаци различитих аутора крећу се од око 650 хиљада до 1,7 милиона) било српске националности, половина свих убијених и погинулих на територији Хрватске били су Срби, као и око 71% свих страдалих у Босни и Херцеговини. О злочинима геноцида над Србима, довољно говори податак да су цивили чинили више од две трећине укупног броја страдалих Срба у Другом светском рату (Nikolić and Dobrijević 2017, 261).

ЗАКЉУЧАК

По броју жртава, разорним ефектима и језивости организованих злочина, најтежи ратни сукоб у историји био је Други светски рат. Страхоте рата доведене су до врхунца захваљујући тоталности рата, развијеној разорној ратној техници и успоном зла у политици оличеној у идеологији фашизма и нацизма и њихових мање познатих, али не и мање наопаких сурогата и деривата. Против војске се боре друге војске, против ратне технике употребљава се такође ратна техника, али злу се не може ефикасно супротставити друго зло, већ против њега устаје оно што је добро.

Историјским стицајем околности, српски народ се у Другом

светском рату нашао далеко од традиционалних савезника, окружен државама у којима су нацизам и фашизам наишли плодно тло (с изузетком Грчке) и удружио се са националистичким реваншизмом. Да ствар буде гора, заједничка држава Срба, Хрвата и Словенаца или Југославија, била је дубоко подривена национализмима, а на њеном тлу или његовом делу настале су две фашистичке творевине – тзв. Независна Држава Хрватска и Велика Албанија – обе усмерена ка геноцидном истребљењу Срба. Срби, међутим, нису подржали фашизам. Све институције од националног значаја у предратном времену активно су биле на страни антифашизма. Против приступања Тројном пакту били су Српска православна црква, Српски културни клуб и Удружење резервних официра, а три министра из владе Краљевине Југославије (сва тројица Срби) дали су оставке уочи приступања Југославије Осовини (Petranović 1992, 63–75). Чак и након окупације, у Србији су фашисти по идеолошком уверењу били крајње ретки и маргинални.

На простору окупиране Југославије вођен је замршени оружани сукоб. Био је то првенствено антифашистички, ослободилачки рат у коме су два антифашистичка покрета – један са наглашеним српским националним обележјима и други, комунистички, с марксистичком идеологијом, али претежно српским борацким саставом – одвојено и уз међусобне сукобе водила борбу против окупационих трупа Немачке и Италије, снага усташког режима тзв. НДХ, мађарских и бугарских фашистички оријентисаних ревизиониста, албанских националиста и домаћих колаборациониста. Уједно, то је био и грађански рат у коме су партизани, Југословенска војска у отаџбини (дакле оба антифашистичка покрета), недићевци, љотићевци и Пећанчеви четници (све три снаге мање или више ослоњене на немачке окупаторе) водили борбу за решавање питања унутрашњег уређења државе после рата.

Прва борбена дејства, први масовни устанци и први успеси одиграли су се на територији насељеној Србима. Омасовљење покрета Драже Михаиловића било је у тесној вези са угледом српских официра, српским селом и маргинализацијом националних покрета који су се компромитовали сарадњом са окупатором. Омасовљење партизанског покрета у тесној је вези са угроженим положајем српског народа на простору тзв. НДХ, мада је овај покрет привукао и антифашистички оријентисане припаднике других народа. Због идеолошких разлика, ова два покрета била су у непомирљивом непријатељству, а исход њихове борбе умногоме је резултат њихових различитих стратегија. Ипак, резултат њиховог

деловања било је везивање великог броја немачких и других непријатељских трупа за Балкан, што значи да оне нису могле да буду употребљене на другим фронтovima. Комунистички покрет отпора у Југославији био је најактивнији покрет отпора у некој војно пораженој и окупираној земљи у Другом светском рату. Цена којом је српски народ платио свој антифашизам равна је натполовичном уделу у укупном броју жртава овог рата у Југославији.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Зорић, Мирјана. 2013. „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања.” *Војно дело* 65 (3): 189–251.
- Зорић, Мирјана. 2016. *Србија у рату 1941–1944. Искуства герилског ратовања*. Београд: Војна академија Универзитета одбране у Београду и Медија центар Одбрана.
- Кајтез, Илија. 2007. „Политички систем фашизма” *Српска слободарска мисао* 14: 207–286.
- Кајтез, Илија. 2012. *Мудрост и мач. Филозофи о тајнама мира и рата*. Београд: Медија центар Одбрана.
- Кајтез, Илија. 2019. *Социологија*. Београд: Војна академија Универзитета одбране у Београду и Медија центар Одбрана.
- Митровић, Андреј. 1987. *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Моријак, Франсоа. 2001. „Беседа добитника Нобелове награде за књижевност.” *Политика, Културни додатак*, 4. 3. 2001.
- Расел, Берtrand. 1998. *Историја западне филозофије*. Београд: Народна књига, Алфа.
- Старчевић, Срђан и Кајтез, Илија. 2018. „Берков допринос проучавању војске као друштвене институције” *Теме* XLII (3): 779–797. doi: doi.org/10.22190/ТЕМЕ1803779S
- Старчевић, Срђан. 2018. *Политички смисао жртава револуционарног терора*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Тарле, Е. 1945. *Наполеонова најезда на Русију, 1812. година*. Београд: Државни издавачки завод Југославије.
- Толстој, Лав Николајевич. 1974а. *Рат и мир, том I.* Београд: Просвета, 1974.

- Толстој, Лав Николајевић. 1974б. *Рат и мир, том III*. Београд: Просвета, 1974.
- Агнеš, Godo, и Miletić, Antun. 1986. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, tom 15 knjiga 1*. Београд – Будимпешта: Војноисторијски институт.
- Ardrey, Robert. 1966. *Teritorial imperative*. New York: Atheneum.
- Brzezinski, Zbigniew. 1993. *Out of Control: Global Turmoil on the Eve of the 21st Century*. – New York: Scribner.
- Dostojevski, Fjodor Mihajlovič. 1975. *Zapisi iz mrtvog doma*. Београд: Rad.
- Erl, Edvard M. 1952. *Tvorci moderne strategije*. Београд: Војно дело.
- Fung, Ju-Lan. 1992. *Istorija kineske filozofije*. Београд: Nolit.
- Gliksman, Andre. 1991. *Говор пана*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1966. *Filozofija povijesti*. Загреб: Naprijed.
- Kajtez, Ilija. 2018. *Wisdom and Sword, Volume III, Modern Philosophers and Russian Philosophers and Sages on the Mysteries of War and Peace*. Beau Bassin (Mauritius): LAP-Lambert Academic Publishing.
- Kreveld, Martin van. 2010. *Transformacija rata*. Београд: Службени гласник и Факултет безбедности универзитета у Београду.
- Lukić, Radomir, и Pečujlić, Miroslav, ur. 1982. *Sociološki leksikon*. Београд: Савремена администрација, 1982.
- Maddison, Angus. 2001. *The World Economy: A Millennial Perspective*. Paris: OECD, 2001.
- Milovanović, Nikola. 1981. *Војни пуč и 27. mart 1941*. Београд: Слобода.
- Nathan, Otto, and Norden, Heinz. 1960. *Einstein on Peace*. Boston, MA: MIT Press.
- Nikolić, Kosta, and Dobrivojević, Ivana. 2017. „Creating a Communist Yugoslavia in the Second World War” *Balkanica* 48: 243–267.
- Petranović, Branko. 1992. *Србија у Другом светском рату 1939–1945*. Београд: Војноиздавачки и новински центар.
- Svetska enciklopedija mira, tom I*. 1999a. Београд: Завод за удџбенике и наставна средства.
- Svetska enciklopedija mira, tom II*. 1999б. Београд: Завод за удџбенике и наставна средства.

- Šušnjić, Đuro. 1982. *Znati i verovati*. Zagreb: Stvarnost.
- Tadić, Ljubomir. 1996. *Nauka o politici*. Beograd: BIGZ.
- Vlahović, Branko. 2020. „Putin: Zapad falsifikuje istoriju.” *Вечерње новости*. Датум креирања: 20. 06. 2020. Последњи приступ: 28. 05. 2022. <https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:871443-Putin-Zapad-falsifikuje-istoriju/>.
- Vujošević, Jovan (ur.). 1970. *Drugi svetski rat, pregled ratnih operacija, knjiga 5*. Beograd: Vojnoistorijski institut.

**Ilija Kajtez
Srdjan Starčević**

SECOND WORLD WAR AND CONTRIBUTION OF SERBIAN PEOPLE TO VICTORY OVER NAZISM

Resume

The paper is a combination of philosophical and sociological considerations of the problem of the war in general and the Second World War II in particular, on the one hand, and the contribution of the Serbian people to victory over Nazism in this war, which is illuminated by historical and political-sociological analysis. The authors first give a brief overview of different views on war and the dominant problems faced by anyone trying to define the concept of war, with the intention of highlighting the specificity of the Second World War as the largest arena of total social armed conflict and the most obvious approach to absolute war. The authors place special emphasis on the combination of what can be defined as the legacy of the Wars of the French Revolution and the Napoleonic Wars with technical progress and political evil. The horrors of war were brought to a climax in the Second World War thanks to the totality of war, the destructive war technique and the rise of evil in politics embodied in the ideology of fascism and Nazism and their lesser known but not less perverse surrogates and derivatives.

The authors then explain the way in which the Serbian people opposed the evil of Nazism, showing that there were two anti-fascist resistance movements in the former Kingdom of Yugoslavia and that both were dominated by members of the Serbian people.

Due to historical circumstances, the Serbian people found themselves far from traditional allies, surrounded by countries where fascism found fertile ground (with the exception of Greece). Yugoslavia, the common state of Serbs, Croats and Slovenes, was undermined by nationalisms. Also, two fascist creations were established on its soil or in its part (so-called Independent State of Croatia and Greater Albania), both aimed at the extermination of Serbs. Serbs, however, did not support fascism. All national institutions in the pre-war period were actively on the side of anti-fascism. The Serbian Orthodox Church, the Serbian Cultural Club and the Association of Reserve Officers were against joining the alliance with Germany, and three ministers from the Kingdom of Yugoslavia's government (all three Serbs) resigned ahead

of Yugoslavia's accession to the Axis. Even after the occupation, fascists were marginalized in Serbia.

Armed conflict in the occupied Yugoslavia was primarily an anti-fascist, liberation war. Two anti-fascist movements both predominantly recruited Serbian fighters, fought separately against the occupying troops of Germany and Italy, Ustashas, Hungarian and Bulgarian fascist-oriented revisionists, Albanian nationalists and domestic collaborators. At the same time, it was a civil war in which both anti-fascist movements fought against each other to resolve the issue of internal organization of the state and society. However, the result of their actions was the binding of a large number of German and other enemy troops to the Balkans. The communist resistance movement in Yugoslavia was the most active resistance movement in Second World War. But the price which the Serbian people paid for anti-fascism is equal to more than half of the total number of victims of this war in Yugoslavia.

Keywords: Second World War, total war, anti-fascism, resistance movement, Serbs, Yugoslavia.

* Овај рад је примљен 12. маја 2022. године, а прихваћен на састанку Редакције 25. јула 2022. године.